

Avel·lí Artís-Gener, Tísner
Viure i veure / 2
Cinquena part. Capítols 6-10

Comiat de Lerés

L'Scotti i jo havíem anat a veure la gent de les nostres posicions i tornàvem per un bosc d'avets, que feia un pendent suau. Ens apropàvem a una zona enfilada per l'enemic i ambdós vigilàvem de cua d'ull, en aparença més atents a la nostra conversa que no pas al camí que fèiem. De sobte va caure un objecte als nostres peus i va quedar gairebé colgat per la terra i les fulles seques, a mig metre de nosaltres. Vaig dir:

—Això faltava, que féssim la guerra a cops de pedra!

El comissari, que era home de bona fe, va condescendir:

—Hi deu haver gent nostra amagada per aquí i ens han volgut fer una broma.

Vaig replicar:

—Fóra una broma de molt mal gust, Cecchino! Caldria que fos gent molt segura de la seva punteria, perquè, si fallaven el cop de pedra, podrien haver trencat el cap a un comissari de Brigada a o un capità d'Estat Major. Ha vingut d'aquella banda. Els tornaré la conya.

Vaig xutar la pedra amb tota la força de la meva cama. Va fer una curta trajectòria corbada en l'aire i va esclatar a una dotzena de metres de nosaltres. L'expansió de la granada ens va fer caure de cul a terra, però havíem quedat un pèl lluny del seu con de metralla.

—«Dio boia»! —va proferir l'Scotti, quan va veure que teníem els feixistes molt més a prop que no pensàvem i que, per sort nostra, la bomba de mà no havia esclatat quan havia tocat a terra.

—Ha anat d'un no-res que ja no ho podem explicar! —vaig dir.

—Millor! És molt emprenyadora la xerrameca dels difunts!

(Va dir la «frottola» i jo no coneixia la paraula. Vaig riure tot sol un xic més tard, quan la vaig trobar al diccionari.)

Ja ens podíem acomiadar del castell de Lerés: rellevaven sencera la 27 Divisió. Deixaríem l'Alt Aragó amb l'excel·lent regust de triomf als llavis d'haver desposseït l'enemic de tota aquella extensa zona muntanyenca i d'haver impedit que la reconquerís malgrat l'empenta posada en l'intent. Regust agredolç, inevitablement, car el preu de les victòries és tan oneroso com el de les derrotes. I exclusivament per al meu consum particular, el goig d'haver retrobat en Morató i en Romigosa i, encara, haver conegut dos pobles que ja he enyorat tota la vida: Aïnsa i Laguarda. Esmento primer l'aspecte edulcorant. Però no puc trair l'agror d'haver perdut dos companys excepcionals: en Joan Teixidor, el tècnic tèxtil sabadellenc, i en Julián Alvargonzález, asturià de naixement i català —i catalanista— per vocació, marit i pare d'unes Caterines excepcionalment tendres.

I, ai las!, la pila de companys dels Serveis Auxiliars de la Brigada, assassinats en el cruel bombardeig aeri del qual, de ben segur, em vaig salvar gràcies a en Joaquim Morató i Guerrero. Doldre'm, encara, de la mort de l'Enfedaque, barber increïble capaç com ningú més d'afaitar-me el cap. Per què es devia empipar tant quan li cantàvem allò superrealista de:

«El Enfedaque tiró, tiró la piedra, tiró,
tiró la piedra y no la encontró?»

Mai no vaig poder escatir què era allò que l'exasperava tant!

Contra el mètode habitual, ens van comunicar una setmana abans que hi hauria rellevament. Com era lògic i pertocava, vam avisar les Unitats de la Brigada i també ara, finalment, enteníem per què el fet se silenciava a les Companyies que guarnien la primera línia, les quals es van assabentar de l'operació la mateixa nit de la substitució. I la vam poder fer sense contratemps, sense artilleria enemiga que ens hostilitzés, sense avions bocamolls associats a gent afecta a parlar amb

bombes de cinquanta quilos.

Altra vegada els camions, novament la carretera de Jaca a Boltanya i altre cop la ullada —ara era la darrera!— als mapes formidablement telats números 209, 210 i 211. Ara dúiem entre nosaltres més d'un centenar de persones que els sabien llegir i interpretar i que hi podien situar amb exactitud una peça d'artilleria enemiga acabada de descobrir i donar-ne les coordenades amb precisió professional. Professional d'aquella esgarrifosa professió que, desproveïda d'argúcies lèxiques o apel·latius piadosos, vol dir matar eficaçment. Ens produïa una pregona contorbació comprovar que, en darrera anàlisi, aquesta era l'autèntica mare dels ous: guanyaria la guerra qui sabés llevar més vides amb més destresa i velocitat. I quina mena de vides, feia un detall completament secundari. Les qualificacions de netedat i rapidesa, que haurien fet un bon paper sota el nom d'un botxí en la seva targeta de visita, calia que fossin la nostra màxima aspiració. «Ex nihilo nihil». De l'art de guerrear a mort, que els homes compartim amb certes espècies carnisseres, en diem fins i tot art guerrera, o ciència bèl·lica. Ens hauria de fer caure la cara de vergonya: art i ciència! Hi ha escoles que ensenyen aquestes glorioses assignatures i, naturalment, deixebles que les aprenen i alguns d'ells tenen, àdhuc, carrers i places amb llurs noms i monuments públics, i són herois nacionals perquè han acabat l'escolaritat «cum laude» i han demostrat de seguida, damunt el terreny —que és on aquestes coses adquireixen tota la força—, que les altes qualificacions assolides obeïen a un do natural, a una predisposició innata que hom, venturosament, va descobrir i canalitzar.

No puc donar per llest aquest tema, evidentment. Ha sorgit i sorgirà desenes de cops i no tinc pas la certesa d'exhaurir-lo. Se'n desprenen una pila de derivacions que m'han fet rumiar adesiara i que encara rumiaré demà i demà passat, admès que no faci tard. O sigui que reprendre la història de l'allunyament de l'Alt Aragó no és cap fugida d'estudi, ans un tribut a la coherència, si fa no fa cronològica, del relat.

Ningú no havia parlat del trasllat de la Divisió —vull dir públicament— i a la Brigada, oficialment, ningú no en sabia res. La representació

teatral que van organitzar, doncs, era un fet simplement coincident. Tots els qui hi intervenien van treballar de debò en la preparació de l'acte, que exigia indumentària i utillatge, sobretot, i molts assaigs silenciosos. A mi em va sorprendre en grau extraordinari, més que no pas la qualitat intrínseca de l'espectacle, el munt enorme d'hores que representava la preparació i la coordinació, repartides entre les feines militars de cadascun dels participants, que ningú no havia deixat de realitzar.

La sala i l'escenari eren la capella del castell. Naturalment, no hi havia teló de boca i els personatges entraven a l'escena i en sortien i la petita sagristia era llur quarter general i camerino. En Morera i Falcó, més galiassa i desgarbat que mai, feia de mestre de cerimònies (mala bèstia, no me n'havia dit res!) i mai no he sabut per quina estranya raó fingia que era italià —com en Morató quan cantava òpera a diverses veus—, de la qual cosa resultava que la primera impressió projectada era que es mofava del comissari del qual era ajudant. Feia les successives presentacions en aquell llenguatge macarrònic i, en honor a la veritat, he de declarar que assolía un formidable resultat; àdhuc l'Scotti s'hi rebentava de riure!

El teloner va ser «il cavaliere Baccardino, illustre fischiattore della Scala di Milano». En Bacardí, mecanògraf de l'oficina de la Brigada, era un virtuos del xiulet —no ho agaféssiu pas pel cantó que crema—, baixet d'estatura i terriblement gravat de verola (una antiga malaltia que per a les generacions futures —inclosa la present, ves— caldrà descriure per culpa de la ignorància, puix que ja no quedaran persones que n'hagin sofert l'atac i n'hagin arrossegat el terrible llast), xiulava tota mena de melodies i sabia fer —donava la sensació que a la vegada — dues o tres veus, i així entonava la melodia i en brodava l'acompanyament. Era còmic de veure'l quan iniciava l'actuació, inflat de galtes de cara al públic, tot sol davant l'altar, però de seguida que es posava a refilar es guanyava l'auditori sencer. El seu repertori era molt eclèctic i satisfieia la totalitat del públic. Els espectadors —els soldats que havien obtingut el permís de deixar llur Unitat durant dues hores— cridaven la melodia que volien escoltar i en Bacardí, perplex al mig de

l'escena, esperava una sol·licitud majoritària si no podia ser unànime. Solia resoldre la situació el mestre de cerimònies agitant el barret de copa —que, per cert, si ell mateix se l'havia fabricat demostrava una extraordinària habilitat manual— i feia que satisfés els qui demanaven la jota de la «Dolores» prometent-los que seguidament vindria «Ramona» i en tercer indret «Las tres de la madrugada».

En Josep Bages, comissari de Companyia, era el rapsode. No puc dir si el seu repertori era curt o extens perquè, en realitat, mai no li vaig sentir cap altra cosa que l'apassionada declamació de «La casada infiel». La càrrega eròtica del poema de García Lorca era astutament manipulada per en Bages i els espectadors feien cas omís dels passatges aquells com «la regalé un costurero grande, de raso pajizo, y no quise enamorarme...» i enfollien, en canvi, amb allò de «en las últimas esquinas toqué sus pechos dormidos, y se me abrieron de pronto como ramos de jacinto» o allò altre de «aquella noche corrí el mejor de los caminos montado en potra de nácar, sin brida y sin estribos». Era el paroxisme! Un noi segovià que feia de telefonista —és inútil: no puc recordar com es deia— havia trobat al castell de Lerés una vella guitarra. Havia aconseguit no sé pas com les cordes que hi faltaven, l'havia netejada i polida, i passava llargues hores tocant-hi. Un temps o altre devia haver estudiat l'instrument, puix que se'n servia amb molta traça. La peça predilecta seva —i de l'auditori!— era «El sitio de Zaragoza» i hi feia uns adornaments, que no sé si eren de la partitura o de collita pròpia, que convertien la peça musical en quelcom enardidor com una arenga, amb un estremidor fons de canonades que deixava garratibats els oients, com si mai no n'haguessin sentida cap.

Un número molt celebrat era el del flautista manxol, que feia un altre telefonista. Duia buit el braç esquerre de la guerrera doblegat i subjectat amb una agulla imperdible, i amb la jaqueta ben cordada hom no veia que el braç real el tenia ficat dins els pantalons, arrapat al ventre i pràcticament imperceptible. Amb la mà dreta, l'única lliure, subjectava un tros de canya gruixuda i fingia tocar-la com si fos una flauta, amb la mà amunt i avall com si tapés o destapés els forats inexistents mentre entonava un boca tancat imitant la tonalitat de

l'instrument que parodiava. Feia durar el concert una breu estona perquè la traca final consistia a aguantar la canya amb la barba contra el pit mentre amb la mà dreta es descordava la bragueta, treia a l'exterior l'índex de la mà esquerra, hi posava a sota la flauta i, seguidament, feia cassoleta amb la dreta i la passava entre els assistents, tot dient-los: «Una gràcia de caritat, si us plau!», uns assistents subjugats per aquell penis aregat capaç de subjectar fermament una flauta! Aquest mateix noi, tot seguit —i amb una velocitat de Frègoli—, sortia disfressat d'hindú i s'asseia a terra amb les cames encreuades, davant un covenet. Altra vegada amb la flauta, però aquest cop amb les dues mans, feia veure que interpretava un aire oriental i apropava la boca de l'instrument (l'extrem de la canya, doncs) al cove, en el qual hi havia un gruixut cinturó amb la sivella lligada amb un fil a la canya. Feia rodar la flauta, enroscant el fil, i la serp s'aixecava del cove i seguia totes les evolucions que ell li marcava.

En Morera i en Bages, en estreta complicitat, feien el número de l'embut. Demanaven la presència a l'escenari d'algun voluntari el qual, si acceptava de jugar i reeixia en el joc, guanyaria cinc mil pessetes en efectiu, que hom li pagaria allí mateix. Segons explicava en Morera i Falcó en «italià», hom li posaria entre el cinturó i el ventre un gros embut que en Bages duia entre mans, tret de la cuina del castell. L'intrèpid aixecaria el cap enlaire, fins a deixar la cara en posició horitzontal, i hom li posaria damunt el front una moneda de deu cèntims que, sense ajupir el cap —i fer-ho era causa instantània de desqualificació—, sinó solament fent ganyotes, havia de fer caure dins l'embut. Si ho assolía, seu era el premi en metàl·lic. Era un joc que només es podia fer una vegada. Perquè mentre el noi no parava de fer ganyotes i tothom reia (ell es pensava que a conseqüència dels seus gests), en Bages abocava dins l'embut una gerra d'aigua que el xopava del ventre en avall.

En Jaume Martells protagonitzava el número final. En aquella època, ros i blanquet i grassonet, «donava» molt bé el personatge que havia escollit. La seva actuació requeria música de fons i la feien el guitarrista i en Bacardí, més tres o quatre veus en «off» —era fàcil de

reconèixer-hi la d'en Morera i Falcó— que cantaven allò de «n'estava el sultà assegut en el bagul, i pel forat del pany se li veia l'ull del cul», que era un devessall d'espiritualitat. L'ex-sant Joan de la Passió d'Olesa feia un número com d'odalisca lliurada a la dansa dels set vels —vet aquí on havien anat a parar aquelles cortines de la sala Lluís XIV!—, amb uns fragments intercalats de dansa del ventre i amb un progressiu alliberament de draps. Tenia els pits més prominents que una noia de quinze anys —la fam hi ajudava!— i en resultava una situació tan provocadora com la d'una professional. Tot acabava amb un tip de riure formidable, que ens feia rebolcar per terra, i en Martells desapareixia cap a la sagristia provocativament nu, però deixant veure un penis que hauria desinflat els més agosarats.

«Vostè jutja»

El dissabte, 1 de febrer de 1986, ha estat la darrera vegada —per ara— que he vist en Jaume Martells. En un programa del meu amic Joaquim Maria Puyal, el titulat «Vostè jutja» que emetia TV3 setmanalment, hi vaig anar a fer de testimoni de la defensa, en un cas que en qualitat de defensor duia un altre bon amic meu, el lletraferit i bartrià fins a la medul·la, mestre d'Institut, Llorenç Soldevila. Era (tots ho sabíem) una causa sense defensa possible, la qual cosa, encara que no ho sembli, en el meu cas actuava d'al·licient. Li ho vaig dir a en Llorenç en una breu sessió de canvi d'impressions que hi va haver abans de començar el programa, quan ja érem a Sant Joan Despí:

—No oblidis, Llorenç, que jo sempre vaig a favor de les causes que es perden. Que el fet m'engresqui a mi fa que t'ho hagi d'advertir lleialment: respecte a la victòria, no et facis gaires il·lusions!

En Llorenç em va tranquil·litzar: em va dir que no se'n feia pas massa, solament les indispensables, i que no oblidava que allò era un joc i que com a joc calia prendre-ho. A mi em va agradar molt l'oportunitat de fer el nas una estona per un estudi de televisió —sobretot pel de la Televisió de Catalunya, que ben pocs anys enrera hauria estat una

quimera impensable!— i xalava de valent recordant els milers d'hores que he passat entre reflectors i decorats. Havia vist cada setmana el programa que feia en Puyal i el trobava, sense regateig, el millor de la nostra televisió. Quan li ho vaig dir a en Puyal em va preguntar, alarmat: «Que t'has begut l'enteniment?», però vaig observar que n'estava cofoi i vaig deduir que ell també ho creia.

En aquell programa hi tenia un altre amic entranyable, en Jordi Mir (tinc targeta d'hoste permanent de la seva «Tona», a Tremp), i em va fer molt de goig de retrobar-lo en aquell laberint màgic de cables coaxials.

Però jo volia referir-me principalment a la meva trobada amb en Jaume Martells, oi? Quan el públic aplaudia al final, se'm va presentar una joveneta i em va dir:

—Sóc néta d'en Jaume Martells i l'avi és allí dalt, mira-te'l! La meva germana és aquesta —em va assenyalar una noia que havia fet de jurat en l'espai de televisió— i, mira l'avi: no para de fer-te gestos!

Allí dalt, al fons de tot del públic, en Jaume Martells agitava els braços amb empenta d'helicòpter. La meva vella odalisca! L'home que m'acompanya en la meva devoció per Francesco Scotti i per la seva dona, la Carme Español!

En alguns moments m'esforço a imaginar que els gairebé tres anys de guerra han estat un malson i voldria arrapar-me a l'esperança que mai no haguessin existit. Però ja fa molts anys que he realitzat la feinada d'assumir la contesa en tota la seva realitat, i per aquesta raó tenen cabuda en aquest lapse totes les coses, les bones i les dolentes, les excel·lents i les horribles. Sí, em va agradar anar a Sant Joan Despí, i queda consignat en el capítol de les coses plaents.

I he d'agradir a en Joaquim Maria Puyal que m'hagi ofert aquests formidables encontres que dic, des del més materials d'uns estudis de televisió fins a la rastellera d'amics. Començant el compte amb ell mateix!

Tràgicament pertorbador

Altra vegada ens havíem instal·lat a la ribera del Cinca i novament passàvem per l'experiència de rebre gent nova, tardanament i obligatòria incorporada a la lluita i, doncs, amb molta feina per alligonar-los doblement, en l'aspecte moral i en el material, car ambdós aiguavessos són decisius. La qüestió era que tornava a viure en aquella casa a prop de Fraga i altra vegada rondava d'una Unitat a una altra estrenyent els cap d'un Servei d'Informació ben eficaç.

Un matí a la darrera d'aquell glacial 1937, el soldat que feia guàrdia a la casa on ens allotjàvem va fer que un altre minyó pugés a advertir-me: hi havia dos paisans (vulgueu entendre civils, si us plau) que demanaven per mi. A menys de la meitat del descens de la llarga escala sense barana, en silueta i a contrallum, drets al costat d'un automòbil negre, vaig reconèixer els meus dos visitants, el meu pare i el meu oncle Josep —el seu germà gran—, ambdós amb llargs abrics i endolats de cap a peus. Vaig baixar els darrers esglaons corglaçat, convençut que seguia una notícia terrible.

Vaig abraçar el meu pare i el seu germà i gairebé no calien paraules que, d'altra banda, eixien a batzegades, entre sanglots:

—Abans-d'ahir... en Raimon... a Fuentes de Ebro.

L'havien ferit de mort en el sector que ocupava la seva Companyia. Feia funcions de capità però encara no l'havien ascendit. Acabava de complir vint anys i pertanyia a una Unitat militar emanada d'Estat Català, en la qual quedava un nombre molt reduït d'elements de la primera fornada. Els havia absorbit una altra Unitat més definida i ben armada i estructurada. Des de la seva infància el meu germà petit s'havia caracteritzat pel seu radicalisme nacionalista i era implacable amb les defallences i encara més amb els botiflers i amb tota mena de desercions. Amb prou feines entrat a l'adolescència, havia decidit de fer

el mateix ofici que el meu pare, el d'impressor, i el dia que ho havia dit a taula, davant de tots, el pare li havia clavat un mastegot. El va justificar:

—No m'oposo de cap manera que aprenguis l'ofici d'impressor; al contrari. M'afalaga que un fill meu vulgui continuar aquesta professió. Però t'he clavat aquesta castanya perquè tothora recordis que, des del primer moment, ton pare t'adverteix que és un ofici que et donarà molts més disgustos que satisfaccions. És una feina cruel que exigeix sacrificis constantment —fer d'impressor vol dir fer de tot— i són una mena de sacrificis que ningú no advertirà ni reconeixerà. Fes d'impressor i posa't com a fita ser un bon mestre.

Va aprendre l'ofici molt de pressa a can Tobella, al carrer del Carme, una impremta per la qual ja havia passat el nostre cosí germà Avel·lí (el «Sempronio» d'ara). La guerra el va treure del taller: se'n va anar en qualitat de voluntari a Mallorca, integrat a l'expedició del capità Bayo i, fracassada aquella empresa, va continuar la lluita als fronts d'Aragó; ell ja hi era quan jo encara romania a París.

La conselleria de Cultura havia deixat un cotxe i un xofer al meu pare i al seu germà, que li feia costat. Duien un conductor aterrit amb la idea d'apropar-se al front i en havent ultrapassat Lleida es deturava a cada instant, convençut que hi havia avions que sobrevolaven la carretera o que sentia sorolls de canons. Havien sortit de Barcelona prop de les cinc del matí —havien conegut la notícia el dia anterior al vespre i de seguida s'havien posat a fer gestions— i per arribar a Fraga havien trigat més de set hores. Duien un gros Studebaker sense signes externs, però propietat de la Generalitat, la jurisdicció de la qual es feia més i més inexistent a mesura que avançaven per aquells topants. També els controls de carretera, cada cop més freqüents, accentuaven el retard.

Vaig fer passar el pare, l'oncle i el xofer als baixos de la casa que ens feia de quarter general i vaig dir a en Fíguls que fes que els de la cuina els servissin esmorzar mentre jo pujava a parlar amb el cap i el comissari. Ambdós van lamentar de debò la mort del meu germà petit i

em van fer tots els papers que calien per tal que jo pogués acompanyar el pare i l'oncle a Fuentes de Ebro i rescatéssim el cadàver d'en Raimon. L'Scotti, permeable a allò que acabava d'explicar-li respecte al cotxe de la Generalitat i el seu esporuguit xofer, va fer el suggeriment que el conductor i el seu vehicle restessin a la Brigada i que anéssim a Fuentes de Ebro amb el meu cotxe o amb algun altre de la nostra Unitat, si jo no em veia amb cor de guiar-lo. Evidentment, facilitava el pas dels controls de carretera el fet que fos un oficial qui comandés una expedició en la qual figuraven dos civils, sobretot si anaven amb un cotxe del Servei de Tren de l'Exèrcit i amb bona còpia de papers que garantien que allò era un acte de servei.

Vam marxar pels volts de les dues. Havia examinat acuradament els mapes de la zona —en la qual jo mai no havia estat— i en un cap de paper havia traçat un mínim itinerari, amb els pobles que calia travessar. Sabia que a partir de Casp entrava en la terra que havia estat col·lectivitzada pel dissolt «Consejo de Aragón», la qual ara era del domini absolut del governador general d'Aragó, Juan Ignacio Mantecón Messaca, motejat «Virrei d'Aragó» pel seu poder omnímode. Calia estar bé amb ell i pressentia que hauria de fer servir una cosoneria que no m'escau però que, això no contrastant, podia molt bé arraconar l'escrúpol de cara a allò que en volia obtenir: endinsar-me en el seu territori, aconseguir les despulles del meu germà i obtenir el permís perquè hom les pogués traslladar a Barcelona.

Fèiem via silenciosament. El meu pare seia al davant, a la meva dreta, i l'oncle —que era de robusta complexió— ocupava el seient del darrera i s'havia assegut un xic de través, per no haver de tenir les cames massa encongides. No ho podia atribuir a cap mèrit meu, però era evident que els dos germans tan atabalats, conduïts per aquell xofer acoquinat, mai no haurien arribat a Fuentes de Ebro ni reeixit en les gestions. Sorgien obstacles pel camí —llegiu controls— i ens retenien el temps breu i raonable que necessitaven per a revisar els documents.

Aquell dia, en el trajecte de Fraga a Fuentes de Ebro, vaig aprendre a plorar per dintre.

A Bujaraloz vam trencar cap a Sástago, i vam passar els darrers aiguavessos dels Monegres que s'alçaven, agressivament trencats i erms, a la nostra mà esquerra. A La Zaida vam travessar l'Ebre i de seguida se'ns va posar a ploure a bots i barrals. Anàvem per la carretera que corre paral·lela a la riba dreta del riu i la pluja queia a intermitències. Creuàvem una zona seca del tot i de seguida ens endinsàvem en una altra on semblava que aboquessin l'aigua amb galledes. Quan això s'esdevenia, havia de fer forçosament una marxa lenta per aquells camins ignorats i sense conèixer la situació dels controls, amb el risc de passar-los inadvertidament i convertir la badada en catàstrofe.

Fuentes de Ebro, un poble més gran que els de la riba del Cinca als quals ens havíem avesat, era gairebé desert. Segons el meu rudimentàriament esgarrapat mapa, les posicions eren entre Las Canteras i Val de Valdiprey, a la dreta del Campillo, el turó més elevat d'aquella àrea. Vaig decidir d'apropar-m'hi amb el cotxe mentre hi hagués via transitable, per tal de resguardar fins on fos possible el pare i l'oncle, sabedor, nogensmenys, que el blindatge que brindava el meu Opel era magre per definició, però prou bo per a transitar per aquella inhospitalària endreçúria.

Però aviat passàvem per una zona batuda per tota mena d'armes i vaig deturar l'automòbil sota uns arbres, a l'indret més arrecerat que vaig trobar. Vaig aconsellar al meu pare que ell i son germà restessin al cotxe mentre jo me n'anava a cercar els companys d'en Raimon perquè m'indiquessin on era enterrat, però no van voler acceptar el meu suggeriment i el meu pare em va dir, enèrgicament, que ells anirien on anés jo, i que sols dintre el cotxe no hi restarien ni cinc minuts.

Era una situació absurda i, això no obstant, impossible de racionalitzar i de desfer. El meu pare sempre havia estat un home molt tossut i era caparrut tant en les coses transcendents com en les trivials. Solia vantar-se de la condició de definitius dels seus sí o els seus no. Ara ja tenia la certesa que, si calia anar a les trinxeres, a les trinxeres vindria i hi arrossegaria el seu germà gran. Ambdós tenien la mirada extraviada

enllà, com si sofrissin d'al·lucinació; semblava que flotessin ingràvids, aliens a tot allò que els rodejava i, malgrat que per a ells fos quelcom nou, no se n'havien adonat ni havien mesurat aquesta condició novella, ni semblava, en tot cas, que els afectés gaire. Vaig renunciar a discursejar de cara a un convenciment que mai no assoliria. De seguida havíem arribat a un camí cobert que en ziga-zagues menava fins a les trinxeres. Ens va acollir un jove tinent que es deia Figuerola, company del meu germà, i em va saludar militarment. Li vaig dir que es podia estalviar les formalitats, que jo era el germà d'en Raimon Artís-Gener i que aquells senyors, l'un era el nostre pare i l'altre l'oncle. Va arribar un minyó tanjove com ell, en Rafael Armengol, també oficial de la Companyia del meu germà, i va fondre quasi en un sol gest la salutació militar i una abraçada molt estreta. Aleshores em vaig adonar que tots ells eren un grapat d'adolescents.

—Vine. T'ensenyarem on va caure en Raimon.

Vam fer unes quantes giragonses de trinxera i, arribats a un tros on el parapet era gairebé desfet, hi vam pujar. Amb la mà vaig fer al pare i a l'oncle el gest de «quedeu-vos», però es van enfilar darrera nostre. En aquella segona quinzena de desembre del 1937 jo ja posseïa una bona experiència de front i em va sorprendre la intensitat del foc del sector, d'una vivacitat no gens usual. Nosaltres, els combatents, no acotàvem el cap quan s'apropava un projectil de morter o de canó i allò obeïa a quelcom que era axiomàtic entre la gent foguejada. Però era desconcertant que tampoc no s'ajupissin ni el meu pare ni el meu oncle Josep. Érem sis persones i oferíem un blanc formidable a l'enemic, les trinxeres del qual es dibuixaven a frec nostre, a menys d'una seixantena de metres.

Vaig haver de formular una pregunta inquietant:

—Què hi feia el meu germà fora del parapet?

—Tenim moros aquí davant i no tens idea de com ens emprenyen i el munt de baixes que ens han fet. En Raimon va agafar mitja dotzena de

nois de la nostra Companyia —no me'n va dir res perquè ja sabia que jo m'hi oposaria— i va sortir disposat a aproximar-se tant com fos possible als caus de metralladora dels fills de puta i engegar-los a dins unes quantes granades de mà. Vine: t'ensenyaré l'indret exacte on va caure. Allí, al capdavall d'aquella paret enrunada. Digues a ton pare i al teu oncle que se'n tornin a les posicions: si s'adonen de nosaltres ens caçaran com conills amb una màquina. Acompanya'ls tu, Figuerola, i jo ensenyo a l'Artís el lloc.

No van admetre el suggeriment. El meu pare va dir a en Figuerola, tot assenyalant-me:

—Hem vingut amb ell i anirem on ell vagi. Jo també vull veure on va caure el meu fill petit.

No vam caminar ni una dotzena de metres. L'Armengol es va ajupir i va agafar un grapat de terra amb totes dues mans, una terra rogenca i humida, i me la va allargar silenciosament. Jo vaig parar la meva bossa de lona i ell va fer que hi caigués. Avui, al cap de cinquanta-un anys, encara conservem aquella almosta de terra aragonesa, en un vell flascó de perfumeria d'una marca i un producte que des de fa molt de temps ja han desaparegut del mercat.

Quan sortíem de la trinxera va venir corrent cap a nosaltres un minyó, amb la caixa de les coses del meu germà. El meu pare volia portar-la, però jo me la vaig carregar damunt el muscle esquerre. Quan ja érem a punt d'arribar a l'indret on havia deixat l'Opel, es va apropar un jove capità d'artilleria —tenia vint anys, com el meu germà, i pertanyia al mateix grup de minyons nacionalistes—: en Santiago Pey i Estrany. Em va dir que ell havia dut en una ambulància en Raimon, amb l'esperança d'arribar a temps al Servei Mèdic de Fuentes de Ebro. Seia dins el vehicle i sostenia el meu germà, ajaçat damunt les cames. En Pey, doncs, va recollir les seves darreres paraules:

—És un tret de fusell a la cara, Santiago, i això és mortal. No et pots imaginar com sofreixo: em fa un mal horrible. T'ho demano perquè

som amics i ens estimem, Santiago: dispara'm un tret al pols amb la teva pistola i estalvia'm/

—No ho puc fer, Raimon, justament per això, perquè t'estimo.

En Pey es va adonar que el meu germà acabava de morir. I va dir al xofer de l'ambulància que ja no calia anar al lloc de socors sinó al cementiri. Li vaig demanar que em donés les coordenades del lloc on havia caigut i em va dir que cerqués en el mapa del sector fet per l'Institut la cota 322 i se'n va anar tot seguit, evidentment per tal que no li veiéssim la contorbació.

Vam anar al comitè instal·lat a l'Ajuntament de Fuentes de Ebro i em van dir que anés al cementiri i que amb l'enterraments localitzéssim el cadàver, i que digués al funcionari que el comitè ens autoritzava i van redactar una ordre que ho confirmava. Em van advertir, però, que no podríem treure el cadàver del cementiri si no dúiem un document estès pel governador general que digués explícitament que ho podíem fer. M'estimaria més no haver d'explicar el munt de coses desagradables que ara segueixen i que van tenir aquelles hores tràgiques, i no fóra tant el fet material de defugir-les com d'estalviar-me haver-les de reviure en el record. Però tampoc no les puc silenciar i continuo malgrat el nus que se'm fa a la gorja.

Queia la tarda i s'havia posat a ploure altra vegada. Era tota plegada una experiència pertorbadora i m'adonava que la feia més greu la circumstància que el meu pare i el seu germà Josep hi fossin presents. Hauria preferit que s'haguessin quedat a Fraga i jo tot sol hauria fet aquella muntanya de sòrdides gestions i els hauria retrobat, lliures de truculències, en el final traçat. La tossuderia d'ambdós, el neguit que em produïa el fet que no haguessin menjat res en tantes hores, afegien angoixa a una situació que no en freturava gens. I encara restava allò altre d'immiscir un parell de civils, vestits de dol rigorós, en terrenys exclusivament militars, amb l'angúnia afegida que per llurs edats — quaranta-cinc anys el meu pare i cinquanta-dos el seu germà— eren mancats dels reflexos que calien per a endinsar-se per aquells topants.

Tot això, que avui és tan senzill d'entendre, aleshores feia com un mur circular infranquejable, a l'interior del qual s'anava fabricant un terrible cercle viciós.

El cementiri de Fuentes de Ebro, a l'inici d'un capvespre d'hivern i sota una pluja menuda i tossuda, era enormement tètric. L'enterramorts i encarregat del recinte, un home ja molt vell, vivia en una misèrrima estança i en aquella hora, quan ja havia plegat, hi era reclòs. En un fogonet en un racó escalfava l'oli pudent d'una paella amb un tros de cansalada i, mentrestant, l'home entrava en calor bevent a morro en una ampolla de vi. Va llegir malagradosament l'ordre mecanografiada i ens va dir que hi tornéssim l'endemà al matí, puix que de nit, a les fosques i plovent, no podia fer res. Tenia raó, evidentment, però també en teníem nosaltres oposant-nos-hi. Li vaig dir que el meu pare i l'oncle no havien dormit ni un minut en tota la nit anterior, que venien de Barcelona i que solament havien fet un mos a mig matí i estaven baldats moralment i física, i tota aquesta llista argumental, per a l'enterramorts, operava a favor de la seva tesi: que sopessin, dormissin, i l'endemà fóra tota una altra cosa. La meva insistència el treia de polleguera —ja estava molt embriac i no costava gaire— i vaig insistir prou que ell no s'hi encaparrés, que solament em digués on havia enterrat els morts dels dos dies darrers, que em deixés una pala i que jo ja faria la feina d'exhumar-los i cercar el meu germà. Sí, aquell vespre mateix i sota la pluja! Encara al·legava altres raons: només tenia un escarransit llum d'oli i, encara que trobéssim el meu germà —m'ho deia així, en condicional—, no aconseguiríem cap fèretre perquè l'únic fuster de Fuentes de Ebro vivia cap a la riera Valderranca, a la vora de la via del tren, i solament acceptava encàrrecs amb dotze hores de temps. Una vegada més li vaig dir que també jo resoldria la nova qüestió i, de debò, em preguntava per dins què podria fer davant aquella pila d'obstacles.

Vaig aconseguir que el pare i l'oncle romanguessin a l'estança pudent de l'enterramorts mentre ell i jo anàvem a desfer la trinxera on havia soterrat els darrers cadàvers. Aquella ja era una pràctica usual en la guerra: hom cavava una rasa de poca profunditat però llarga i hom hi arrengrava els cossos, encaixats uns amb altres, a fi i efecte de

guanyar lloc. El fossier va agafar un fanalet de vidre, en va treure el recipient de l'oli i el va omplir amb el que li sobrava de la paella. Va encendre el ble i feia una llum migrada i rogenca. Va treure un parell de pales d'un racó, me'n va donar una, i vam sortir, ell sota el seu tosc impermeable. Havíem deixat el pare assegut en l'única cadira i l'oncle a la vora del catre pudent.

Encara no havíem caminat deu metres que el fanalet es va apagar. El fossier va llançar una maledicció i va retrocedir fins a la porta de la seva estança i va tornar a encendre el llum, amb una flama que petarrellejava i que ja es veia que no duraria ni un minut. Vaig recordar-me de la meva lot i la vaig anar a cercar al cotxe. La pila ja era massa vella i no feia gaire més claror que el fanalet d'oli. Vam quedar que treballaríem a les fosques i que únicament l'encendríem quan ja tinguéssim davant algú que calgués identificar.

Per començar, entre la torradora que traginava i la manca de memòria, l'enterramorts no recordava amb precisió on havia cavat els darrers sepulcres i amb el peu palpava el sòl, a la recerca de terra blana. Finalment, va optar per un indret concret i ambdós ens vam posar a cavar acuradament, car la rasa era molt superficial i havia enterrat la gent gairebé a nivell del sòl. No trèiem paletades de terra sinó de fang. Aviat va aparèixer el primer cadàver. Li vaig treure el fang de la cara i de la resta del cap i amb la llanterna el vaig examinar: no era en Raimon. D'ara endavant, un pic trobat el primer, l'operació esdevenia més senzilla de fer. El sisè cos era el del meu germà, inconfusiblement, en Raimon, el petit de casa! La pluja ens ajudava a esbandir el fang que li cobria tot el cos. Entre el fossier i jo el vam treure i el vam dur a un cobert, en el qual hi havia una llarga taula de pedra, segurament per posar-hi els fèretres, potser durant la cerimònia religiosa.

No vaig voler presenciar la reacció del pare i de l'oncle, puix que no estava gens segur de si m'arribaria la força. Me'n vaig anar a la trinxera, a soterrar els cossos que havíem desenterrat parcialment. Després vaig agafar el cotxe i me'n vaig anar cap al poble, a cercar un fuster. Un home em va dir que no n'hi havia cap altre que don Eleuterio,

que vivia al costat del rierol Valderranca, i m'hi va encaminar correctament. El fuster ja havia plegat i fins i tot ja havia acabat de sopar, però de seguida vaig veure que era un home servicial, ple d'afany de col·laborar, resoludament compassiu. Em va dir que, efectivament, quan havia de fer un taüt demanava un mínim de dotze hores i que mai no en tenia de fets per endavant. I que ara, amb la guerra, ja ningú no enterrava els difunts amb bagul i que els paisans que encara conservaven aquesta pràctica ja no vivien a Fuentes de Ebro. Es va comprometre a fer-me de seguida una caixa senzilla, però ja em va advertir que no m'autoritzarien la sortida del cadàver amb aquell fèretre i li vaig respondre que ja en sabia alguna cosa i que aniria a Casp i miraria de parlar amb en Mantecón. Va acabar la feina cap a quarts de dues i jo patia per compte del meu pare, que ja feia tantes hores que no sabia res de mi ni què devia haver passat. I m'imaginava que allí, al costat de les despulles del meu germà, l'angoixa encara devia ser més gran, amb tota aquella espessa cortina psicològica, al cap de tantes hores passades en aquell antre i amb la presència de l'enterramorts embriac. El meu cotxe no tenia baca i don Eleuterio, ple d'enginy i d'alacritat, va clavar uns llistons i els va lligar amb cordills als paracops, ben fixats al sostre del vehicle, i damunt hi va posar la gran caixa de fusta blanca que acabava de fabricar, també ben lligada a les llates.

—«Yo creo que resiste bien de aquí al cementerio» —em va dir.

Em va cobrar una quantitat completament absurda, amb la qual no n'hi havia prou ni per a cobrir la despesa de material. Havia deixat la tapa del taüt amb grossos claus apuntats i de totes passades volia que agafés un martell amb el qual enfonsar-los a lloc. Li vaig dir que el fosser en devia tenir un i que no calia i va replicar:

—«Martillo? Vaya usted a saber si Desiderio tiene. Si fuese vino, seguro que sí que encontraría en su casucha. ¡Creo que es lo único fácil de hallar en su pocilga!»

Va insistir i em va dir que no podia donar l'eina per perduda, car

passaria pel cementiri a recollir-la sili fes falta. Vaig fer el viatge cap a Fuentes de Ebro per un camí de carro, enfangat fins a les orelles, amb la caixa de fusta que es balancejava a cada sotrac. Quan hi vaig arribar, el fosser dormia com un soc estirat damunt el seu jaç i deixava anar uns rons que ja vaig sentir de fora estant, quan deslligava el taüt del sostre del cotxe. El meu pare seia a terra, d'esquena a la paret, en aquella estança on hi havia en Raimon damunt la planxa de pedra, i l'oncle dormia assegut a la cadira de boga, que havien tret de la cambra de l'enterramorts. Entre tots tres vam posar el meu germà en el fèretre provisional. Em vaig adonar que el rostre d'en Raimon s'havia desfigurat un xic, amb la barra inferior que s'havia anat fent cap a un costat, i vaig posar bé el maxil·lar i vaig estrènyer fort al voltant de la cara un drap que havia arreplegat, tot subjectant la barra desconjuntada. Vaig anar a despertar el fosser per dir-li que ja ens n'anàvem i que al cap d'unes hores vindria un camió a recollir el cadàver i que els soldats ja durien bé prou tots els papers que fessin falta. Li vaig agrair l'ajut i li vaig regalar uns bitllets de banc, més que els que no m'havia cobrat el fuster.

Vam arribar a Casp pels volts de les sis del matí. Vam restar dins el cotxe, deturat a la plaça, durant un bon parell d'hores, entre desperts i adormits, fins que no va obrir un cafè i hi vam entrar a esmorzar. Finalment vaig anar a veure en Mantecón i va ser fàcil convèncer el meu pare que era millor que aquella gestió la fes jo tot sol, per no haver d'explicar la presència de població civil en àrees militars o militaritzades. Eren permisos correctes, però valia més no fer-ne qüestió. En Mantecón no em va rebre de seguida. Feia passar les unes darrera les altres persones i més persones que havien arribat molt més tard que no pas jo, però es veia que hi havia establertes unes certes prioritats. Vaig intentar que els nois que feien guàrdia davant la porta del despatx del prohom em deixessin passar, però eren irreductibles respecte a les ordres rebudes. Com que vaig insistir tants cops que havia vingut per un afer urgent que enllestiríem en un parell de minuts, finalment em van deixar travessar l'àmbit sagrat.

De bell antuvi, el «virrei» em posava tota mena d'obstacles, que anava

traient de pertot arreu, com un prestidigitador, i jo cop de desmuntar-los pacientment un a un. Però el darrer que havia inventat semblava invencible. Deia que, segons la llei, el trasllat dels cadàvers s'havia de fer en una caixa de plom i semblava que res del món no el faria retrocedir d'aquesta convicció. Aleshores li vaig demanar que em fes el favor d'escoltar-me, i li vaig dir que aquella disposició legal venia del segle passat, de quan hi havia hagut no sé quina mena d'epidèmia, i que, per evitar-ne l'escampada, havien acordat allò dels taüts de plom. Es va enfadar i em va preguntar si em pensava que havia anat a Casp a donar-li lliçons d'història, i que ell sabia perfectament de quina pesta es tractava i de quan havia tingut lloc, però que la llei era la llei i que aquella mai no havia estat derogada. Llavors li vaig dir, sorneguer, que m'admirava que hi hagués revolucionaris tan acèrrims partidaris de la legalitat i el vaig felicitar amb efusió. Vaig guanyar jo: va dir a uns oficinistes que anotessin els noms d'un tinent enterrat provisionalment a Fuentes de Ebro i que escrivissin l'autorització per dur-lo a Barcelona i redactessin les instruccions pertinents per a tots els controls de carretera confederal. A darrera hora va sorgir un altre obstacle: els mecanògrafs em demanaven els noms dels soldats que acompanyarien el cadàver a Barcelona i la matrícula del camió militar que faria el trasllat. No podia respondre, puix que ignorava aquelles dades i els vaig fer el suggeriment que deixessin en blanc les ratlles oportunes i que ja les ompliríem nosaltres. Va anar d'un pèl que aquell innocu imprevis no ho engegava tot a rodar, perquè en Mantecón rebutjava fermament la idea que algú pogués manipular un document estès per ell. No hi havia ni tan sols el recurs de telefonar a Fraga i aconseguir comunicació amb la Brigada, puix que les línies telefòniques eren molt precàries i, admès fins i tot que assolís el contacte, a la Brigada ningú no podia saber, immediatament, ni quina gent faria la tasca ni, encara menys, quin vehicle del Servei de Tren estaria disponible.

Finalment, en Mantecón va accedir desmenjadament i vaig tenir la lleugera impressió que s'havia delectat durant una estona jugant al gat i la rata. Una rata indefensa —cal que ho faci constar— i totalment dependent del seu albir.

Finalment vaig sortir amb els papers. Me'n vaig anar a cercar el pare i el «tiet» Pepet —deixeu-me ser fidel, almenys un cop, al patró familiar— i tot seguit vam fer via cap a Fraga. Jo em sentia esgotat, però m'imaginava que el cansament del pare i de l'oncle era infinitament superior al meu. Quan, tot fent camí, els havia esmentat com era d'inquiet i ferotge el front on havia caigut en Raimon, vaig descobrir, estupefacte, que ambdós no s'havien adonat de res. Jo els parlava de foc nodrit d'artilleria, de morters, de metralladores i de fusells, però era un soliloqui: parlava d'un sector de línia de combat al qual semblava que mai no havien estat!

En Ferrándiz va decidir que un camió, amb el xofer, un sergent i sis soldats sortirien immediatament cap a Fuentes de Ebro, recollirien el taüt provisional i el durien a Barcelona. Telefonarien a l'oncle des del cementiri del Sud-Oest i hi romandrien fins que la meva gent no hi anés a fer-se càrrec de les despulles del meu germà.

Ens vam acomiadar, amb l'Studebaker de la Generalitat que ja tenia el motor engegat. Quan el meu pare em tenia estret en els seus braços em va dir:

—Vés amb compte, fill meu. Caldria que em fessis costat a l'enterrament. Demà mateix t'enviaré un telegrama dient l'hora.

No hi vaig anar, però. S'apropava una mobilització nostra i no permetien que ningú s'allunyés. Una mobilització i grans canvis: ascendien la 123 Brigada Mixta a Divisió, la número 60, i els antics Batallons es convertien en Brigades: les 84, 95 i 224. A partir d'ara pertanyíem al XVIII Cos d'Exèrcit, que comandava José Del Barrio Navarra, integrat, ultra la nostra Divisió, per la 27 (que anteriorment havia estat la nostra i que ara comandava el major Usatorre) i la 72, a càrrec del comandant Buxó. A mi em confirmaven Cap de la Segona Secció de l'Estat Major de la 60 Divisió. Un càrrec de confiança i de responsabilitat, un d'aquells que no deixen anar els seus ocupants a l'enterrament del germà mort al front.

Tenia una inexorable necessitat d'estar sol, de meditar sobre els passats esdeveniments i les conseqüències dels que ja venien. No podia anar a Barcelona a l'enterrament d'en Raimon, però res no s'oposava que me n'anés a seure a la riba del Cinca, que ara baixava molt cabalós, engruixit per un hivern amb abundància de pluges. Àdhuc vaig refusar la companyia del meu gran amic Joaquim Morera i Falcó, puix que vaig trobar en el seu oferiment rastres de sol·licitud compassiva. Em calia estar sol, he dit, «Sol, i de dol», que escriuria el meu amic J.V. Foix deu anys més tard.

Deu anys! Ara mateix, el dia set de desembre, havia fet dos lustres que havia traspassat la meva mare. Tràgics desembres! La mort d'en Raimon aleshores i la de la mare deu anys abans. (I no podia pas endevinar la del pare, que s'esdevindria a Mèxic l'any 1954, el dia 30 de desembre.)

Allí, assegut al marge d'un riu gris una tarda grisa, sense gens de son malgrat no haver aclucat els ulls des de feia una pila d'hores, havia arribat l'instant de meditar a fons sobre uns fets essencials que ja era hora d'acarar. No: en Raimon no havia sucumbit pas en sacrifici per la seva causa. Allí, a Fuentes de Ebro, davant els moros mercenaris, no defensava pas el dret de Catalunya a la seva llibertat: com jo mateix s'havia deixat envoltar per l'enorme teranyina, apta per a barrejar conceptes i per a fer-nos passar una cosa per una altra. Singular teranyina, gairebé invisible en les primeres passades de fil embolcallador! El seu grup nacionalista s'havia desintegrat i en duia un compte acurat en un quadern que l'Armengol ens havia donat entre els seus papers. (Es va perdre miserablement en un canallesc acte de fe que hom va fer amb totes les coses de casa nostra, als carrers de Tamarit i de Rocafort.) En Raimon l'havia titulat «La meva Legió d'Honor» i a cadascuna de les pàgines hi havia com una esquela mortuòria amb el nom i cognoms del company, l'edat i l'acció en la qual havia perdut la vida. Hi havia una dotzena de pàgines escrites. I la darrera, en blanc, solament deia «Raimon Artís-Gener».

Ell, doncs, sabia que deixaria la vida en aquella empresa de lluita per

Catalunya en una terra hostil a Catalunya. Allí, mirant el pas accelerat de l'aigua del Cinca, els ulls se m'humitejaven quan cantussejava «La Muntanya Venerada», la cançó predilecta del meu germà petit:

«La Muntanya Venerada a mi em té robat el cor: de nit parla amb l'estelada i de dia amb el sol d'or. Ella s'alça, enorgullida, alta i ferma sobre el pla perquè ella té la vida i la força del Demà. Quan la plana sigui morta, quan no hi resti ni un ser viu, la Muntanya, alta i forta, alçarà el seu front altiu.»

En Raimon havia modificat al seu gust aquesta estrofa final i ell la cantava així:

«Quan España sigui morta, quan no hi resti ni un ser viu, Catalunya, lliure i forta, alçarà el seu front altiu!»

I escrivia «España» amb enya espanyola perquè fer-ho amb ena i i grega era com assumir un nom estranger! Ingenu i infantil? Potser sí. Però que ningú no oblidi que quan el van assassinar tenia vint anys. I la gent i les circumstàncies fan fer als vint anys coses d'home madur, en flagrant oblit que hom sigui encara tan a prop de la infància! I, d'altra banda, quan el meu germà modificava la lletra de «La Muntanya Venerada» tenia catorze anys: era un nen!

No, no va defugir un combat que ja sabia que no era el seu, el nostre. Perquè ell mai no podia cometre defecció. No puc fer altrament: el meu germà Raimon es va transformar en un símbol.

Descobriment

Quan érem petits passàvem els estius a Garraf, on teníem llogada una casa tot l'any. El primer llogater de la família havia estat el meu oncle Josep, però se n'havia cansat al cap de pocs anys, comprensiblement, puix que en aquella època el poblet mariner-minaire brindava més inconvenients que no pas facilitats estimulants i viure-hi exigia una

voluntat de Livingstone. La casa —al carrer de Sant Josep, número 13— encara hi és intacta i la grossa diferència actual és que ara ja no dona a mar: hi han fet cases davant, en la mica d'esplanada que hi havia i arriscadament damunt el penya-segat. Han desfigurat notablement el panorama dels nostres anys infantils, però és allò: Garraf ha crescut i ha fet bé de créixer!

El pare treballava a la seva impremta, a Barcelona, i venia al poblet els caps de setmana. Els dissabtes a la tarda la mare i els cinc germans anàvem a l'estació a esperar-lo i tornàvem tota la collada. Recordo una d'aquestes tardes de dissabte estiuenc, quan el meu germà Raimon tenia cinc anys. Veníem pel caminó que abans unia el poble amb l'estació del tren i el nostre petit va descobrir quelcom no advertit fins aleshores: el lent desplaçament dels núvols. Va cridar amb enorme sorpresa:

—Pare! Mare! Tots! Mireu: el cel es belluga!

El mosso de la impremta era un home escardalenc, completament sord i, probablement per culpa del seu defecte físic —que fa malfiada la gent que el sofreix— i com a actitud defensiva, li agradava de fer el paper d'home sorrut, malcarat, com si defugint el tracte amb els altres evités que parlessin d'ell i bromegessin amb la seva sordesa.

Però el Ton autèntic era molt diferent de com li agradava d'aparençar. Com era de debò, ho prova un fet que demostra per partida doble afecte i lleialtat. En aquella època a Garraf no hi havia aigua corrent. La duia des de Sitges un carro de la bóta i arribava un agitat suc rogenic, calent i espès, gairebé incapaç de dissoldre el sabó de la bugada. En Ton compensava la terrible mancança: venia cada matí de diumenge i ens duia un parell de cànirs d'aquells tan grossos de llauna, que havia omplert a la font de Canaletes, que en aquells temps —sense clor— tenia un caràcter inconfusible. Calia conèixer en Ton i la seva devoció envers les persones que estimava i hauríem pogut jurar damunt una Bíblia que per res del món no hauria deixat d'anar al capdamunt de la Rambla a omplir els dos cànirs que, xano-xano, traginava fins al

Baixador del Passeig de Gràcia. Els duia fins a Garraf a la plataforma, per tal que l'aire els refresqués, i, aleshores sí, inevitablement, se sotmetia a l'assolellada del trajecte de l'estació fins al poble. El rebíem amb un devesall d'eufòria que sabíem que el feia feliç. Incapaços com érem d'aixecar els monumentals càntirs i beure-hi a galet, la mare ens omplia gots d'aquella aigua nectarina. En Ton es quedava a dinar amb nosaltres i, en acabat, se'n tornava cap a Barcelona amb el primer tren de la tarda.

—Que demà hi ha matines —deia per justificar la pressa. La mare ja havia buidat els càntirs entre diverses gerres i la Glòria i jo acompanyàvem en Ton a l'estació i nosaltres li traginàvem els recipients buits.

Intermezzo

Ja feia unes setmanes que no sabia res del meu «Poum». Vull dir que des de l'Alt Aragó ja no l'havia vist ni cavalcat més. Una mica més enllà dels arbres on m'havia assegut a la ribera del Cinca hi havia un prat en el qual pasturaven una dotzena de cavalls, dos o tres dels quals eren grisos com el meu. Nosaltres, els humans, mai no sabríem descobrir les diferències que hi deu haver entre dos rostres de granota, per exemple. Posats a fer, confonem sistemàticament els orientals i els negres i afirmem, amb aquesta lleugeresa tan nostra, que tots són idèntics. Aquest llarg tomb és per dir que entre els cavalls que pasturaven hi havia el meu i no tan sols no l'havia identificat, sinó que ni sospitava que hi pogués ser.

Però ell, en canvi, em va reconèixer. Si hagués estat un gos se m'hauria apropat llagoter, remenant la cua, però aquesta mena de manifestacions no pertanyen al món dels corsers, com tampoc no és cosa seva córrer al costat de les motos, empaitant-les i renillant. Ells són molt més sobris i senyorívols en llurs manifestacions. La qüestió va ser que se'm va atansar mirant-me, em va fer l'efecte que hi retrobava el vell amic i vaig dir un insegur i gairebé entre dents «Poum, maco!», però ell va fer

trotant els darrers passos i es va plantar al meu costat. Ignorava que hi hagués cavalls capaços d'aquell gènere de reaccions i mai ningú no me n'havia parlat. Potser havia vist una cosa semblant en un vell western i el fet havia quedat emmagatzemat en el meu cervell com això, com un antic truc cinematogràfic. Però provinent del meu cavall no em podia sorprendre gaire. Li vaig donar uns cops de palmell al coll i li vaig amanyagar el musell i el «Poum» va reconèixer les velles carícies. Que ningú no oblidi que era un cavall que parlava!

Índex

Comiat de Lerés	2
«Vostè jutja»	8
Tràgicament pertorbador	10
Descobriment	24
Intermezzo	26